

НУТҚ МОҲИЯТИНИ ТАШКИЛ ЭТУВЧИ МУҲИМ ВОСИТА**Азиза Хасановна Арипова**PhD, ТДЮУ Ихтисослаштирилган филиали Умумтаълим фанлар кафедраси
мудири в.б.**АННОТАЦИЯ**

Фанлар методологиясида нотиклик мураккаб соҳа бўлиб, ҳам санъат сифатида, ҳам фанларнинг бир йўналиши сифатида ўрганилган. Мазкур мақолада мазкур соҳанинг ҳам ижтимоий йўналиши, хусусиятлари ҳамда лисоний аспекти моҳиятан ёритилган. Нотиклик масаласи ҳамда уни лисоний-услубий хусусиятларини ўрганиш ва тадқиқ қилиш услубият ҳамда психоллингвистика, лингвокультурология ва нутқ маданияти фанларининг назарий элементларини қамраб олган бўлиб, нотикликнинг лисоний-услубий амалиёти устида тадқиқотлар ҳамиша кенг оммани қизиқтириб келган. Нотиклик санъатининг ўзига хос лисоний бирликлари, воситалари тарихи, айнан, нотиклик маҳоратини юзага келтирувчи унсурлари тадқиқ остига олинган.

Калит сўзлар: жонли сўз, таъсирчан нутқ, нотиклик, санъат, нотикликнинг лисоний-услубий воситалари, нутқ сўзлаш илми.

AN IMPORTANT TOOL THAT ORGANIZES THE NATURE OF SPEECH**Aziza Khasanovna Aripova**PhD, Acting head of the department of General education sciences at the specialized
branch of TSUL**ABSTRACT**

In the methodology of sciences, oratory is a complex field that has been studied both as an art and as a branch of science. This article describes the social direction, features and linguistic aspects of this field. The study of oratory and its linguistic and methodological features covers the theoretical elements of methodology and psycholinguistics, linguoculturology and speech culture, and research on the linguistic and methodological practice of oratory has always been of great interest to the general public. The specific linguistic units of the art of oratory, the history of the means, namely, the elements that form the art of oratory are studied.

Keywords: live speech, expressive speech, oratory, art, linguistic-methodological means of oratory, speech science.

КИРИШ

Нотиклик – чиройли ва таъсирчан нутқ сўзлаш илми, бадий етук сўзланган нутқ санъатидир. Нотиклик санъати, нутқ маданияти масалалари кишиларни қадимдан қизиқтириб келган. Жонли сўзнинг бекиёс қудратидан баҳраманд бўлиш ўзбек халқининг хислатларидан биридир. Нотиклик санъати равнақ топган маскан Юнонистондир, аммо қадимги Миср, Вавилон, Оссурия, Ҳиндистон каби мамлакатларда ҳам бу масалага қизиқиш катта бўлган. Ўз даврида давлат арбобларининг юқори лавозимларни эгаллаши уларнинг қанчалик нотик эканлиги, нотиклик маҳорати билан белгиланган.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Жонли, мазмунан теран сўзнинг таъсирчанлиги унинг кишиларга завқ бера олишида намоён бўлади. Ёзма адабиётнинг илк намуналаридан то шу кунчага яратилиб келинган ва келинаётган асарларнинг деярли барчасида сўзнинг буюк қудрати мадҳ этилади:

*«Жисм бўстониға шажар сўздур,
Рух ашжорига самар сўздур»*

(А.Навоий).

Тўғри ва яхши ёзиш, чиройли гапириш учун мантиқий фикрлаш лозим. Нутқ маданиятини эгаллаган киши тўғри фикр юритиб, тингловчиларга таъсир эта олади. Санъатшунос Л.Хўжаеванинг фикрича, «нутқ маданияти - фикр маданияти» демакдир, миллий ўзига хос, фикрлари аниқ, грамматик тўғри тузилган, мантиқий мунтазам ва бадий ифодали нутқгина маданийдир [1].

Нотикнинг сўзи тингловчиларни руҳлантира олиши керак. Нотикнинг нутқ маданиятини эгаллаганлиги унинг таъсирли сўзида намоён бўлади.

Қадимги юнонлар нутқнинг чиройли, мазмундор бўлишига ҳаракат қилганлар, махсус нотиклик мактаблари очилган ва уларда нотиклик санъатини ўргатувчи «риторика» фани ўқитилган.

Риторика фанининг яравтувчиси юнон олими Коракс бўлиб, унинг фикрича, риторика «ишонтирувчи хизматкордир».

Нотикликнинг асосий фазилати исбот қилиш ва ҳақиқатни қарор топтиришдир. Қадимги Юнонистонда нотиклик санъатини адабий жанр даражасига кўтарган ва илмий тус берган кишилар софистлар (юн. донолик сўзидан.) бўлган.

Кенг билимли, сўзга чечан одамлар софистлар бўлган. Улар нотиклик санъатининг асосчилари ҳисобланади. Софистлар –«донишмандлик ва фасоҳат» муаллимлари сифатида нотиклик қилувчи қадимги юнон файласуфлари. Софистлар нотикликнинг мазмуний кўринишларидан моҳирона фойдаланиб,

оммага, тингловчиларга таъсир қилишда уларга етадиганлари бўлмаган. Улар сўз қимматини ҳар қадамда таъкидлаб ўтганлар. Нутқ (логос)ни ўрганиш объекти бўлмиш риторикани – «барча санъатлар маликаси» деб билишган.

Инсоннинг кимлиги унинг икки жиҳати – хатти-ҳаракати ва сўзи (нутқи), одамлар билан ўзаро муомаласида аён бўлади [2]. Мана шу икки жиҳат фикрни тўлиқ ва мукамал ифодалашга ёрдам беради. Фикрни гўзал ифодалаш-нутқ маданиятини эгаллашга боғлиқ. Бу масала билан одамлар жуда қадимдан қизиқиб келганлар.

Нутқ маданияти ва нотиклик маҳорати қадимдан шаклланиб келган ижтимоий ҳодиса. Қадимги Юнон мамлакатида бу таълимот назарий жиҳатдан асосланди: эпос, шеърият, драма, мусиқа ва бошқа санъат намуналари қаторида риторика (сўзлаш маҳорати) юксак нутқий санъат намунаси ҳисобланган.

Марказий Осиё маданияти тарихида ҳам нутқ маданияти ва услубият муаммолари билан шуғулланиш қадимдан мавжуд бўлган ва ўзига хос хусусиятларга эгадир. Машҳур туркийшунос Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асаридаги бу масалага оид баъзи мулоҳазалари, келтирилган лисоний далиллари, нутқ маданияти ва нутқ одоби масалалари жуда қадимдан ўртага қўйиб келинганлигидан далолат беради.

Нутқ маданияти ифодасининг таниқли тадқиқотчиси Э.Бегматов бу ҳақида қуйидагиларни ёзади: «...Маҳмуд Кошғарийнинг машҳур «Девони луғатит турк» асарида «қуй сўзини тушуниб бўлмайди, қаттиқ тошни йикитиб (синдириб) бўлмайди», «одам сўзнинг ширинлиги билан лаззатланса, унга асир бўлиб кетади», «Одобнинг боши тил» сингари афоризмларини учратиш мумкин» [3].

Нутқ одоби масаласи XI асрда яшаб ижод қилган хоразмлик буюк олим, аллома Абу-л-Қосим Маҳмуд ибн Умар аз-Замаҳшарийнинг «Навобиф ул-калим» («Нозик иборалар») номли асарида ёритилгандир.

Чиройли ва бадиий савияда нутқ сўзлаш, мазмун моҳияти жиҳатидан қисқа, мазмундор нутқ одобини сақлаш ҳам бир санъатдир. Қадимда Шарқда нотиклик санъати – воизлик деб аталган. «Ваъз» сўзи арабча тарғиб қилиш, панд-насихат деган маъноларни англатади, «воиз» сўзи эса ваъз айтувчи, нутқ сўзловчи шахс маъносини билдиради.

IX асргача Шарқда воизлик вазифасини халифалар, шоҳлар бажарганлар.

IX асрдан бошлаб давлат ҳукмдорлари бу тадбирни ўз ихтиёрларидаги махсус сўз усталарига юклаб, уларнинг исм-шарифларига “Воиз” сўзини қўшиб айтганлар.

XII асрдан бошлаб воизлик санъати назарияси ва амалиётини талқин ва тавсиф этадиган кўплаб илмий, тарихий, услубий рисоалар ёзилган. Булар қаторига Муҳаммад Рафиқ Воизнинг «Авбоб ул-инон», Воиз Қазвинийнинг

«Зилолу мақол» Воиз Ширвонийнинг «Аҳсан ул-аҳодис», Муҳаммад Воизнинг «Ҳидоят ул-тақвим», Қурайш Саидийнинг «Анис ул-воизин», Воиз Самарқандийнинг «Равзат ул-воизин», Қози Ўшийнинг «Мифтоқ ул-нажжих», Воиз Кошифийнинг «Даҳ Мажлис», «Маҳзан ул-иншо» каби асарлари киради. Шунингдек, тарихчи, шоир, муҳаддисларнинг асарларида ҳам воизлик санъатига алоқадор баъзи фикрлар баён этилган [4].

Нутқ маданияти, нотиклик санъати масаласи билан сўз мулкининг султони Алишер Навоий ҳам жиддий шуғулланган. Алишер Навоий даврида ўзбек тили мавқеи, нотиклик санъати анча юксак даражага кўтарилди. Алишер Навоий «Маҳбубул-қулуб» асарининг 24-бобини воизликка бағишлаган. Ушбу асарда Хўжа Муайяд Меҳнагий, Мавлоно Риёзий, Мавлоно Иршод, Ҳотам Асом, Воиз Кошифий, Муин Воиз каби ўнлаб воизларнинг нутқ маҳоратлари ҳақида сўз юритилган.

Ўша даврда нотиклик санъати ва унга яқин соҳалар билан шуғулланувчиларни «надимлар, қиссагўйлар, масалгўйлар, бади-хагўйлар, қироатхонлар, муаммогўйлар, воизлар, гўяндалар, маддоҳлар, қасидахонлар» деб юритилган [5].

Воизлик санъати асосан уч шаклда бўлган: дабирлик, хатиблик, музаккирлик. Дабирлик – давлат мақомидаги ёзишмаларни қироат билан ўқиш, хатиблик – хутба ўқиш, музаккирлик – жума кунларидаги, ҳайит ва бошқа тантаналардаги нутқлардан иборат бўлган.

Воизлик санъати тингловчиларнинг, воизларнинг ижтимоий-сиёсий мавқе ва лавозимларини ҳамда бошқа хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ҳам учга ажратилган: султониёт – юқори табақа аъёнлари учун; жиҳодия-жанггоҳ иштирокчилари учун; ғарибона – оддий фуқароларга мўлжалланган нутқлар. Ҳар бирининг ёзилиши, ўқилиши, шунингдек, ваъз этилиш шартлари, усули ҳар хил бўлган.

Нутқ ва нутқ маданияти муаммолари билан илмий асосда жиддий шуғулланиш лозимлиги масаласи биринчи марта Прага лингвистик тўғараги вакиллари томонидан ўртага ташланди. Улар 1929 йилда Прагада бўлиб ўтган славистларнинг I съезди учун тайёрланган махсус тезислари ва кейинги асарларида бу масалага алоҳида тўхталиб ўтганлар.

Прага лингвистик тўғарагининг нутқ маданияти ва адабий нормага оид илмий фикрлари Э.Бегматовнинг баъзи ишларида батафсил таҳлил қилинган. У ўз таҳлиллари туфайли шундай хулосага келган: «Адабий тил, адабий норма ва нутқ маданияти ҳақидаги Прага лингвистик тўғараги олдида сурган қарашлар барча халқ адабий тиллари учун умумий қонуният дейиш мумкин. Ўз навбатида,

ушбу таълимот ўзбек адабий тили ва ўзбек нутқ маданиятининг ҳам бир қатор масалаларини илмий ҳал этишда дастур бўла олади...» [6].

Ҳозирги пайтда жаҳонинг турли мамлакатлари, жумладан, Америка, Англия, Япония, Германия каби давлатлардаги олимларнинг эътиборида нутқ маданияти ва нотиклик алоҳида ўринда туради. Бунга Пол. Л.Сопер, Эдгар И.Уиллис, Д.Карнеги, М. Беркли-Ален, Крис Стюард, Майк Уилкинсон кабиларнинг ишларини мисол қилиб кўрсатиш мумкин [7].

Бу масалани тилшуносликнинг мустақил соҳаси сифатида ўрганишга рус тилшунослигида 20-30 йилларда киришилди.

1920 йилда Петроградда нотиклик санъати ўқув маскани «Жонли сўз институти» ўз ишини бошлайди. Сал кейинроқ Москвада риторика курслари очилади, шунингдек, В.А.Артёмов, В.В.Виноградов, К.И.Чуковский, Л.В.Успенский, Д.Э. Розенталь ва бошқаларнинг бу муаммога оид қатор тадқиқотлари юзага келади. 60-70 йилларда қатор олимларнинг, жумладан, Е.А.Адамов, Л.П.Гроссман, А.И.Ефимов, А.Ф.Кони, А.Ф.Лосев, Е.А. Ножин, А.Спиркин, Е.М.Ярославский кабиларнинг нотиклик санъатига ижтимоий-лисоний нуқтаи назардан ёндошиш монографик тадқиқотларида баён этилади, бу муаммонинг долзарб масалага айланиб бораётганлигидан далолат беради [8]. Рус тилшуносларининг нутқ маданиятига оид тадқиқотлари Э.Бегматовнинг баъзи ишларида атрофлича таҳлил қилинган. Шу туфайли биз бу масалага ортиқча тўхталиб ўтирмаймиз.

Ўзбек тилшунослигида нутқ маданияти ҳамда нотиклик муаммолари билан жиддий шуғулланиш 1969 йилда Тошкентда ўтказилган 1 Республика анжуманида таъкидланди. Афсуски, ўзбек тили нутқ маданияти ва нотиклик санъати, нотиклик услубига оид ишларда уни назарий жиҳатдан ўрганишга жиддий эътибор берилган эмас. Ўзбек тилшуносларидан Э.Бегматов, С.Иномхўжаев, Л.Хўжаева, Т.Қудратов, Х.Жалилов, Р.Қўнғуров, Ё.Тожиев, Б.Ўринбоев, А.Солиев, М.Мукаррамов ишларида нотикликка оид баъзи изланишлар олиб борилган. Шунга қарамасдан, «нутқ маданияти ва нотиклик, нотиклик санъати тушунчалари орасидаги умумийлик ва фарқли томонларни тадқиқ қилиш, нотиклик санъатида нутқий маданиятнинг ўрни ва ролини белгилаш» долзарб муаммолардан бири бўлиб турибди.

Нотикликнинг лисоний-услубий хусусиятлари услубият фанининг ҳали тўлиқ назарий асосланмаган муаммоларидан бўлиб, нотикликнинг лисоний-услубий амалиёти устида ҳали тугал бир қўлланма яратилмаган. Шу пайтгача ўзбек филологиясида нотикликка санъат сифатида қаралиб, унинг ижтимоий йўналиши ўрганилиб, хусусиятлари лисоний аспектда ёритилмаган.

Нотиқлик санъатининг ўзига хос лисоний бирликлари, воситалари мавжудки, айнан, шу воситалар нотиқлик маҳоратини юзага келтиради. Нотиқлик санъатининг юзага келишида нотиқликнинг лисоний-услубий воситалари аҳамиятини исботлаш ҳозирги куннинг долзарб масалаларидандир.

Жонли сўзнинг бекиёс қудратидан баҳраманд бўлиш ўзбек халқининг хислатларидан биридир. Нотиқлик – чиройли ва таъсирчан нутқ сўзлаш илми, бадий етук сўзланган нутқ санъатидир. Нотиқлик нутқи далилий материалларга бой бўлиб, унинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

1. Ўз фикрини исботлаш, яъни келтирилган далилларнинг тўғрилигини кўрсатиб бериш; 2. Тингловчиларга эстетик завқ бағишлаш; 3. Тингловчиларнинг онгига, қалбига, кайфиятига таъсир этиш, кишиларни фаолликка ундаш. Қайд этилганидек, жонли сўз, нотиқлик санъатига қадим замонлардан буён алоҳида эътибор бериб келинади. Ҳозирги вақтда эса бу соҳа кишиларига талаб каттадир. Нотиқ олдида ўз нутқининг сифатини яхшилаш ва такомиллаштириш вазифаси туради. Нутқнинг муваффақиятли чиқишида, нутқнинг шаклий томони ҳам катта аҳамиятга эга.

Нутқнинг таъсирчан бўлиши учун аниқ ва равшан талаффуз, тўғри, ўз ўрнида қўйилган тўхтамлар бўлиши шарт. Шунингдек, нутқ суръати, овоз кучи, нафас, тингловчилар билан изчил алоқа боғлай олиш, қўл ҳаракати ва шу каби нолисоний ва бошқа лисоний воситаларга ҳам алоҳида аҳамият бериш талаб қилинади.

Тил бойлигидан моҳирлик билан фойдаланиш, матн мазмунига мослаб қўллаш, уларни асосий мақсад ва вазифаларга бўйсундира олишнинг ўзи нутқ маданиятидир. Нотиқлик ўзида мантиқийлик, таъсирчанлик, образлилик, ҳиссийлик ва шу орқали ишонтирувчанлик каби хусусиятларни мужассамлаштиради.

Нотиқлик нутқида риторик савол-жавоблар, кўтаринки сўз ва сўз бирикмалари, бўёқдор сўзлар, хитоб қилиш, мурожаат этиш каби ва яна бошқа бир қатор усуллар қўлланади.

Тингловчи билан нотиқ ўртасида алоқа ўрнатилишида риторик савол усулининг қўлланиши аҳамиятлидир. Бу усулнинг қўлланиши тингловчиларни нутқ мавзуси устида ўйлашга, фикр юритишга ундайди. Масалан, риторик савол: «Ҳаётни ким севмайди?! Ундан ким завқланмайди-я?!» каби.

Нотиқлик - бу нутқий маҳорат, ноёб қобилият ҳам. Нутқий маҳоратни эгаллаш учун нотиқ, аввало, ўз олдида талаб қўяди ва шу талабларга риоя қилади. Ҳар бир нотиқ ўз устида ишлаб, нутқий маҳоратини ошириб бориши шарт. Қадимги Римнинг машҳур нотиқларидан саналган Марк Туллий Цицерон шундай деган эди: «Киши шоир бўлиб туғилади, нотиқ бўлиб етишади».

Цицерон фикрича, нотикқа кўйиладиган талаблар қуйидагилардан иборат:

1. Нотик нутқ жараёнида дадил бўлиши, нутқ мавзусини чуқур билиши керак;
2. Нутқ тўла исботланиши керак;
3. Нутқ олди-қочди сўзлардан, аҳамиятсиз фикрлардан ҳоли бўлиши лозим;
4. Нутқ материалларини сидқидиллик билан тўплаш, бу материаллар ўз мавзуси билан тингловчиларда қизиқиш уйғотиши керак;
5. Манбаларни режа асосида жойлаштириш, тушунишга осон бўлишини таъминлаш лозим.

Нотик ўз тингловчисини топа олиши ва сўзига қарата олиши керак, бунинг барчаси нотикнинг айтаётган сўзига, юритаётган фикрига боғлиқ: «Беҳуда сўз айтмагилким, беҳуда сўз девоналарнинг сўзидир. Ҳар кишига гапирмоқчи бўлсанг, қарагилким, у сенинг сўзингнинг харидорими ё йўқми:.. эшиткувчига ёқадиган сўзни гапир, токи сенинг сўзингга харидор бўлсин».

Келтирилганлардан хулоса қилиб шуни айтиш лозимки, нотиклик нутқи луғавий, синтактик нуқсонлар, мантиқий мураккаблик ва чалкашликлардан ҳоли бўлган, ўзига хос талаффуз, оҳанг, риторик шакллар каби хусусиятларга эга, луғавий, грамматик, синтактик ҳамда нолисоний воситалар билан ифодаланадиган чин маънодаги нутқий камолатдир.

Ҳар қандай нутқ сўзлаган шахс – нотик ва улар нутқи нотиклик санала бермайди. Нотиклик санъати нутқий маҳорат бўлиб, нотикнинг ноёб қобилият эгаси эканлигини номойиш қилади. «Нотиклик аввало чиройли гапиришдир. Аммо, нутқнинг фақат чиройли бўлиши ҳали етарли эмас, ҳар қандай беъмани сафсаталарни ҳам жуда чиройли қилиб гапириш мумкин. Бу эса нотиклик эмас, вайсақилик саналади», - деб ёзадилар М.Содиқова ва Ж.Жўраевалар [9].

Дарҳақиқат, нотикнинг нутқи чиройли, жозибали бўлиши билан бир қаторда мазмунли, мантиқан кучли бўлиши ҳам лозим. Нотикликнинг асл моҳиятини тушуниб етиш учун нотикликни яратувчи воситаларни эгаллаш, нотиклик нутқи маданиятидан хабардор бўлиш, нотикликнинг мазмуний-функционал кўринишларини ва бу турларини яратувчи лисоний ва нолисоний воситаларини билиш мақсадга мувофиқдир. Бу масалалар ишимизнинг кейинги саҳифаларида батафсил ёритилгандир.

Бугунги кунда, Ўзбекистон дунёга, дунё халқлари Ўзбекистонга назар ташлаётган бир даврда нотиклик санъати усуллариининг ўрганилиши нақадар долзарб эканлигини кўрсатди. Хорижий давлатларга бораётган ўзбек дипломатлари, унинг бошқа вакиллари касбий маҳоратларидан ташқари нотикликдан ҳам хабардор бўлсалар, бу ҳол уларнинг ўз фикрларини эркин ва дадил, ёрқин ифодалай олишларида қулайликлар яратади. Ўтмиш

воизларимизнинг ишларидан хабардор бўлиб, улар қўллаган усул ва воситаларни пухта эгалласак, халқимиз орасида маърифий-амалий ишларни олиб бориш ва миллий мафкўраимизнинг маънавий манбаларини тўғри белгилаб олишимизда ниҳоятда қўл келади.

Демак, хулоса қилиб шуни айтишимиз мумкинки, озод юртимизга эркин фикр юрита оладиган, маънавияти юксак нотиклар, воизлар керак.

Нотикликни мукамал эгаллаган киши аҳоли билан эркин баҳслаша олади, суҳбат куради, ўзбек адабий тили нутқ маданиятини мукамал биледи. Мадомики, биз йигирма биринчи асрга қадам қўйган эканмиз, «эркин фуқаро - онгли яшайдиган, мустақил фикрга эга бўлган шахс маънавиятини камол топтириш бизнинг бош миллий ғоямиз бўлиши зарур».

Қадимги юнон нотиғи Горгий «Еленага бағишлов» асарида қуйидаги фикрларини баён этган: «...Сўз шундай ҳукмдорки, жуда кичик ва сезилмас танага эга бўлса ҳам, мўъжизавий қудратга эга. Бир сонияда кўркувни чақириб, хомушликни йўқотиши, ёинки, хурсандчиликни юзага келтириб, яна бир зумнинг ўзида ҳамдарликни ҳам уйғотиши мумкин».

Горгий фикрича, сўзнинг қудрати улуғ, беқиёсдир. Аммо сўз, нутқ устида доимо ишлаш керак, токи у қудратли бўлиб, оммага таъсир қила олсин. Шунинг учун ҳам нотиклик катта меҳнатни талаб қилади.

Сўзамоллик, нотиклик моҳиятини тушуниб етиш учун қадимги риториклар, нотикларнинг фараз-далиллари, изланишлари, қарашлари билан танишиш лозим. Афлотун, Арасту, Цицерон, Квинтилиан,

Лисий, Демосфен кабилар қадимий давр нотиклигининг назариясини шакллантиришга ҳисса қўшдилар [10].

Қадимги Юнонистон ва Римда нотиклик санъатининг равнақ топишида кулдорлик тузумининг ривожланиши, кулдорлик демократияси сабаб бўлди. Бу даврда давлатнинг ниҳоятда тараққий этиши, ривожланиши ўз навбатида нотикликни ҳам санъат даражасига қўтарди. Кишиларга нотиклик санъатини, нутқ маданиятини эгаллаш шарт қилиб қўйилади. Ана шу эҳтиёж туфайли нотиклик назарияси яратилади.

Энди ўша давр юнон нотикларидан баъзиларининг фаолиятлари хусусида қисқача сўз юритамиз.

Лисий – ўтмишнинг улуғ нотиғи (эр.олдинги V аср. охири IV аср бошлари. Милоддан олд. 459-380 й.й.), ҳикоячилик санъатининг моҳир усталаридан бири. Лисий логографлик касби билан пухта шуғулланган. Бизгача унинг 34 та нутқи етиб келган, аксарияти суд нутқларидан иборат.

Ўша даврда суд нотиклиги жуда ривожланган эди. Суд нотиклигининг ривожланишида Афина давлати суд тартиблари ҳам кучли таъсир этган. Чунки

ўша даврда чиқарилган қонунга кўра, афиналик фуқаро ўзини судда ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга эди. Кишиларнинг тақдири яхши нутққа боғланганлиги туфайли «логографлар» деб аталувчи махсус касб эгалари пайдо бўлганлар. Улар судда кишилар сўзлаши учун махсус нутқлар ёзиб берганлар.

Лисий логограф сифатида нутқ ёзишдан аввал, судга иши тушган кишилар билан танишган, шунинг учун нутқлари дабдабали, жимжимадор сўзлардан холи бўлиб, юракдан чиқаётган самимий гаплар, ўз ўрнида келтирилган далилий сўзлар билан ажралиб турарди. Цицерон Лисий нутқларини содда, лўнда, равшанлигини ҳисобга олиб: «... биз имкониятга қараб Лисийга, биринчи навбатда, унинг услуби соддалигига тақлид қиламиз», - деган эди.

Шундай қилиб, сўзнинг ташқи кўринишига зўр бермай, аксинча, ҳар бир одамни ўз тилида гапиртириш ва шу сўзи орқали табиати ва қиёфасини кўрсатишда Лисий мисли йўқ, логограф эди.

Қадимги Юнонистонда нотикликнинг яна бир кўриниши-мақтов нотиклиги мавжуд бўлиб, бунда кишилар мадҳ этиларди. Мақтов нотиклигининг кўзга кўринган усталаридан бири- Демосфен (эр. олд. 384-322) эди. Нутқ, Демосфен учун, муайян сиёсий ниятларни амалга ошириш учун восита бўлиб хизмат қиларди. Унинг 61 нутқ матни, 56 нутққа «кириш» ва бир нечта хатлари бизгача етиб келган.

Демосфен тингловчилар рухиятини чуқур ўрганар ва омма олдида нотикликнинг қайси усули қўлланилиши лозимлигини яхши биларди.

Қадимги Юнонистон ва Римда асосан уч хил нотиклик кўриниши фаолият кўрсатган: а) суд нотиклиги; б) сиёсий нотиклик; в) мақтов нотиклиги. Бу давлатларда раванқ топган нотиклик санъати ўрта аср ва кейинги давр нотиклигига ўрнак бўлди.

Афлотун «Федр» диалогда моҳир нотикларни санаб ўтади. Уларни «нутқ Дедаллари» деб атайди. Булар: Горгий ва Тиссий-нотикликнинг истеъдодли сўзамоллари, Гиппий ва Продик - нутқда меъёрлиликка амал қиладиганлар; Эвен Паросский, Фрасемах Холкедонский, Критий ва Протагор - нутқда аниқликка интилувчан сўзамоллар. «Федр» асарида Афлотун нутқ тузилмаси (композицияси)нинг қуйидагича режасини кўрсатиб ўтади: кириш, матн баёни, далиллар ва уларни тасдиқловчи хулоса.

Афлотун фикрича: «Нотиклик билан шуғуланмоқчи бўлган шахс, аввало, ўз услубини, талқин этиш йўллари аниқлаб олиши, нотиклик кўринишларини пухта эгаллаб, сўнг иш бошлаши лозим» дир.

Афлотун нотикликни қобилят, маҳорат соҳиби эгаллаши мумкинлигини таъкидлаб, нотикликка қўйиладиган энг асосий талаб - бу «эмоционал ишонтириш» эканлигини айтиб ўтади. У нотикликнинг яна бир талаби –

«мантикий исбот»ни кейинги ўринга кўяди. «Исботлаш эмас, ишонтириш, ишонтирганда ҳам таъсирли ишонтириш керак», - дейди Афлотун.

Хулоса қилиб шунни айтишимиз мумкинки, Афлотун ҳам ўз навбатида, нотиқлик назариясининг яратилишида, ўзига хос ўринга эга.

Арасту (эр. олд.335 йил) томонидан «Риторика» асарининг яратилиши ҳам маданий, ҳам илмий-маърифий воқеа бўлди. Арастунинг бу асари уч китобдан иборат. Биринчи китобида риторика фанининг бошқа фанлар орасида ўрни ва нутқ турлари ҳақида сўз боради. Иккинчи китоби исботлаш усуллари ҳақида, учинчи китобида - услуб ва нутқ тузилмаси ҳақида сўз юритилади. Арасту нутқнинг уч турини ажратади: суҳбат, суд ва эпидейктик мавзудаги турлар. Уларнинг мақсадлари қуйидагича: суҳбат мавзусидаги нутқларда-ишонтириш ёки инкор; суд нутқларида - оқлаш ёки айблаш; эпидейктик нутқларда - мақташ ёки камчиликларни кўрсатиш кабилардан иборат. Нотиқ бу мавзуларни ўз нутқида ёритиши асосий талаб ҳисобланиб, ундан мақсад - тингловчиларни яхши хулққа чорлаш ва яхши одатларни эгаллашга ундаш эди. Бу каби хислатларни эгаллаган шахс давлатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта фойда кўрсатиши аниқ, деб ҳисобланар эди. Арасту ҳам нотиқлар эгаллаши зарур бўлган тамойиллар тизимини яратди [11]. Булар:

1. Нутқ хизмат қилиши лозим бўлган усуллар;
2. Нотиқнинг шахсий хусусияти ва маҳорати;
3. Нутқ техникаси ва унинг усуллари;
4. Материал танлаш;
5. Режа, шакл, материални жойлаштириш.

Афлотун ва Арасту каби юнон олимлари нотиқлик санъатининг ривожига улкан ҳисса қўшдилар, нотиқлик назариясига асос солдилар. Қадимги Юнонистон ва Римнинг энг моҳир нотиқлари сўзнинг сир-синоатини, нотиқлик нутқининг ҳам амалий, ҳам назарий томонларини ўз изланиш ва таҳлилларида баён этганлар.

Корнелий Тацит (эр. 57-117) бизга нотиқлар хусусиятлари баён этилган «Нотиқлар ҳақида сўз» рисоласини ёзиб қолдирган. Ушбу рисолада ёзилишича, Горгий уч риторик унсурни биринчи бўлиб қўллаган. Булар: параллелизм, антитеза, анафора. Фрасемах эса биринчи бўлиб, нотиқлик санъатида ритм масаласини кўриб чиққан. Пол ва Ликимий (Горгий шогирдлари) нотиқлик лексикаси масаласи билан шуғулланганлар.

Тарихчи ва сиёсатшунос Тацитни нотиқликнинг мазмун моҳиятини ўрганиш масаласи қизиқтирган.

Қадимги Рим нотиқлигининг яна бир истеъдодли намояндаси - Марк Туллий Цицерон (эр. олд. 106-43 й). Унинг нотиқликка бағишланган уч йирик рисоалари - «Нотиқ ҳақида», «Брут, ёки машҳур нотиқлар ҳақида», «Нотиқ» кабилар,

нотиклик санъатига кўшилган бебаҳо тухфадир. Цицерон нотик олдида икки шартни кўяди: биринчиси, нутқ мавзусини чуқур билишлик; иккинчиси, нутқ мазмунини англаш ва тингловчиларга етказиб бера олиш. Цицерон фикрича: «Нотиклик - бу, аввало санъат, аммо санъатларнинг энг машаққатлисидир».

«Нотик ҳақида» рисоласида Цицерон нотикқа уч талаб кўяди, булар: 1) Ноёб қобилият, онг ва хотирали бўлиш; 2) нотиклик назариясини пухта ўрганиш; 3) нутқий амалиёт. Цицерон рисоаларининг бирида шундай ёзади: «Сўзлай олишнинг ўзи-табиат инъом этган хусусиятларнинг энг бебаҳосидир; уни ривожлантириш, доимий устида ишлаш лозимдир».

Демак, нотик учун нутқий ифода асосий фазилатдир, лекин нутқнинг мазмунли бўлиши учун тинимсиз меҳнат - нутқни доимий равишда бойитиб бориш лозим.

Жонли сўз - нотиклик санъатнинг мазмун моҳиятини ташкил этади.

Нутқ равон ва муваффақиятли бўлиши учун нотик нутқнинг ифодавий воситаларини эгаллаган бўлиши керак. Ифодавийлик эса аниқ ва равшан таллафуз, тўғри оҳанг, ўз ўрнида қўйилган тўхтама ва тингловчилар билан бўлган жонли мулоқотдир.

Ҳар бир нотик ўзининг нутқ услуби, ўзини тутиши билан яққол ажралиб туриши лозим. Яъни, ўзининг мустақил услубига эга бўлиши керак. Масалан, бир нотик таъсирчан сўзларни топиб гапириши билан, бошқа бири фикрини далиллар ёрдамида исботлаши билан, учинчи бир нотик эса ўзининг эмоционал талқини билан тингловчини ром этиши мумкин.

Таъсирчан сўзлар, далиллар ва эмоционал талқин - нотикликнинг уч асосий белгиларидандир.

Ўтмиш нотикларининг нотиклик санъатига кўшган энг яхши намуналарини танқидий ўзлаштириб, уларнинг тажрибаларидан унумли фойдаланиш - нотиклик маҳоратини эгалашнинг муҳим йўли.

Воизлик-элимизнинг қон-қонига сингиб кетган санъат.

Ўтмиш Шарқ нотиклигининг намояндalarидан Хўжа Муайяд Мехнагий, Мавлоно Риёзий, Муин Воиз, Қози Ўший, Ҳусайн Воиз Кошифий, Абу-л-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий, Мавлоно Иршод, Ҳотам Асом ва бошқа шу каби фасихул каломлар воизликнинг ривожланишига улкан ҳисса қўшдилар.

Шарқда, жумладан, Моварауннаҳр ҳудудида бадий, илмий ижоднинг тараққиёти билан, шунингдек, ваъзхонлик, «Қуръон»ни тарғиб қилиш билан муштарак ҳолда сўзнинг аҳамияти, маъноси ва ундан мақсадга мувофиқ фойдаланиш борасида кўп ишлар амалга оширилган ва маълумотлар тўпланган. Ваъзхонликнинг ўсуви натижасида нутқ олдида қўйилган талаблар мукаммаллашиб борди.

МУҲОКАМА

Буюк алломалар Абу Райҳон Беруний, Абу Наср Форобий, Ибн Сино, Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий, Маҳмуд Кошғарий, Кайвокус, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий кабилар тилга, луғатга, грамматика ва мантиқшуносликка бағишланган асарлар ёздилар ва уларда бу мавзуга алоқадор фикрлар билдирдилар.

Буюк қомусий олим Абурайҳон Беруний (973-1048) ўзининг «Геодезия» асарининг кириш қисмида фанларнинг пайдо бўлиши ва тармоқланиб кўпайиши ҳақида сўз юритиб, инсон нутқи тузилиши кўплаб мунозараларга сабаб бўлишини, нутқнинг икки хил – наср ва назм кўриниши борлигини таъкидлайди.

Абу Наср Форобий (870-950) эса тўғри сўзлаш, мантиқий хулосалар чиқаришда, мазмундор ва гўзал нутқ тузишда лексикология, грамматика ва мантиқнинг нақадар аҳамияти катта эканлигини «Илмлар таснифи» рисоласида ёритиб беради.

Форобий фикрича, фанлар ва умуман борлиқдаги билимлар, айнан, борлиқдан келиб чиқиб, инсоннинг уларга бўлган эҳтиёжининг ўсиб бориши ва борлиқни узоқ вақт ўрганиши натижасида, мутаассил ва изчил равишда далиллар тўплаб боради. Форобий тизимида, турли илмлар, бир-бирини инкор ва истисно этмайди, балки ўзаро борлиқ ва дунёни билишга ҳамда бахт-саодатга эришишга хизмат қилувчи ягона ҳалқани ташкил этади.

Икки буюк олим Беруний ва Форобий қадимги юнон фалсафасига мурожаат этиб, бошқа фанларга оид асарларни таҳлил қилиб, фикр юритдилар ва ўз хулоса, изоҳларини ёзиб қолдирдилар.

X-XI асрлар жаҳон маданияти тараққиётида, Туркистон халқлари тарихида сермахсул давр бўлди. Хуросону Мовароуннаҳр, Хоразмда улкан сиёсий-маданий, ижтимоий-иқтисодий, маърифий ўзгаришлар юз бериб, илм-фан юксакка кўтарилди. Туркистон илм-фанини ҳам бадий, ҳам маънавий жиҳатдан безовчи ёрқин асарлар яратилди. Бу даврда бадий нутқ юксак даражада ривожланган, унинг назарияси мукамал ишланган эди.

Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий (вафоти 997.) «Мафотих-ул-улум» (Илмлар калити) асарида ўша давр нутқ маданиятининг баъзи бир масалалари - девонхона иш қоғозлари, шакллари, ишлатиладиган истилоҳ (атамалар)лар, адабиётшунослик фани истилоҳлари, уларнинг таърифи ҳақида маълумот берган. Ушбу асарда ал-Хоразмий бадий тасвир воситалари, уларнинг турлари ва фазилатлари ҳақида ҳам сўз юритади.

XI асрнинг яна бир ажойиб тухфаси – «Қобуснома». Ушбу нодир асарда ҳам нутқ одоби ва маданияти масаласига катта эътибор берилиб, ҳикматли сўз ва қимматли фикрлар билдирилгандир.

«Қобуснома» Кайковус томонидан 1082-1083 йилларда яратилган бўлиб, у 44 бобдан иборат. Кайковус ўз асарини ўғлига бағишлайди. Бу ҳақда у шундай ёзади: «Писарам ман пир шудам». Асар ўз фарзандига насихат сифатида ёзилган бўлиб, уни ёқимли, ўринли сўзлашга, беҳуда гапирмасликка ундайди. Асарнинг 6-7-боблари билим ошириш, сўз одоби, суҳандонлик ҳақидадир:

«.. Билғилким, ҳамма ҳунардан сўз ҳунари яхши, чунки, .. бошқа жониворлардан одам ўн даража ортиқдир ва бу афзаллик одамнинг баданида бордир; беши одам танасининг ташқи томонида зоҳир бўлади ва беши ичида яширингандир; шулар: бир нарсани ёд қилмоқ, ҳамиша эсда сақламоқ, ҳаёл қилиш (таҳайюл), фарқ қила билиш ва нутқ... Агар сенинг сўзлаган нутқингда фойдали бир нарсанинг ҳиди келиб турмаса, бундай сўзнинг айтилмагани маъқул. Билимдонлар деганлар: сўз бир майдир, ундан бош оғриғи (хумор) пайдо бўлур, сўз бош оғриғига дармон ҳам бўлади». Кайковус яхши ва мулойим сўзлашни ўрганиб, шуни одат қилиб олишни ва тил билан дилнинг бир хил фикр юритишини насихат қилади. Унинг фикрича: «Сўзни ўз жойида сўзла, жойида айтилмаган сўз, агар у яхши сўз бўлса ҳам ёмон кўринади», - дейди [12].

Инсоннинг одоб-ахлоқини белгилайдиган омиллардан бири унинг сўзи, нутқидир. Кайковус ўз асарида шуни таъкидлаб: «Эй фарзанд! Сўзнинг юз ва орқа томонини билғил, уларга риоя қилғил, сўзлаганингда маъноли гапир, бу нотикликнинг аломатидир. Агар гапирган вақтингда сўзнинг қандай маънога эга эканини билмасанг, қушга ўхшайсан, бундай қушни тўти дейдилар!», - деб уқтиради.

Кайковус кишини суҳандон бўлиши лозим эканлигини таъкидлаб, нотикнинг сўзи тушунарли ва қуруқ гап бўлиб қолмаслигини баён этади: «...шундай кишини нотик (суҳангўй) деймизки, унинг ҳар сўзи халққа тушунарли бўлсин ва халқнинг ҳар сўзи унга ҳам маълум бўлсин. Сўзни жуда қимматли деб билғил, чунки сўз ҳар нарса эмасдир. Билган сўзингни ўз жойида ишлатғил...».

Нотик ҳар бир сўзини ўйлаб, шошмасдан фикр юритиши керак: «Ҳар ишда ўртача бўлғил. Ҳар сўзни айтишда ва ҳар бир ишни қилишда чидамли бўл ва шошишдан қочғил...» «Муаллиф билағонлик» қилиб, тилдаги сўзларни бузиб сўзламасликка, ҳамма вақт мавжуд тил меъёрларига амал қилишга чақиради: «Агар сўзни ва илмни яхши билсанг ҳам, ҳеч бир сўзни бузма, тўғри таърифла. Сўзни бир хил гапир».

Муаллиф нотикни камтар бўлишга ундайди, зеро камтарликдан камол топади: «Эй фарзанд, агар сен ҳар қанча нотик бўлсанг ҳам, ўзингни билганлардан пастроқ тутғил, токи сўз билимдонлиги вақтида

бекор бўлиб қолмағайсан, кўп бил-у оз сўзла, кам билсанг кўп сўзлама, чунки ақлсиз киши кўп сўзлайди».

Нотиқ бўлиш учун кўп билим олиш, фойдали сўзларни эшитиш, оғзаки фойдали суҳбатда кўпроқ вақт ўтказиш лозим:

«Сўз эшитишдан қочма, киши сўз эшитиш билан нотиқ бўлади... Бола бирор одамнинг сўзини эшитмаса соқов бўлади. Вақт ўтиши билан сўз эшитса, ўрганса сўзга нотиқ бўлади».

Хуллас, «Қобуснома» асари ҳозирги кунда ҳам ўз қимматини йўқотмагандир. Кайковус фақат нутқ сўзлашни эмас, балки бошқаларнинг сўзини тинглашни ҳам тавсия қилади ва уларнинг нутқидан ибрат олишни таъкидлайди, шундай йўл билан яхши нотиқ бўлишни уқтиради.

«Қобуснома» ҳаётини ва амалий масалаларни ёритган асар. Бу муаммоларни ҳикоялар, мақоллар ва донишмандларнинг ҳикматли сўзлари билан исботлаган, илмий-маърифий аҳамиятга молик етук асарлардандир.

Нотиқлик фанининг ривожига ҳисса қўшган буюк алломалардан яна бири-Хоразмнинг Замахшар қишлоғида туғилиб ўсган олим Абу-л-Қосим Маҳмуд ибн Умар ибн Муҳаммад аз-Замахшарийдир.

Аз-Замахшарий тилшунослик, луғатшунослик, услубият, адабиёт, фикх, ҳадис, тафсир, қироат, жуғрофияга оид «Ал-Қустос», «Асос ул-Балоға», «Самийм ул-арабия», «Муқаддимат ул-адаб», «Мақомот аз-Замахшарий», «Дийван уш-шеър», «Ал-Кашшоф» каби эллиқдан ортиқ асарлар муаллифи бўлибгина қолмай, балки воизлик бобида ҳам ўз ўрнини эгаллаган, ўз даврининг чуқур билимдони ҳамда воизлик маҳоратига бағишланган «Навобиф ул-калим» деб номланувчи машҳур асарни яратган фозил инсондир.

Маҳмуд аз-Замахшарий мақтов нотиқлигида ўз ўрнини эгаллаган машҳур воизлардандир. У мадҳиялар битиб, уларни ўқиганида тингловчилар таъсирланиб кетардилар. Замахшарий битган мадҳиялар мазмунан баркамол бўлиб, уларда ҳукмдорларнинг инсоний фазилатларини очиб берувчи воқеалар баён этилган. Мадрҳияларни Мавлоно аз-Замахшарий асосан, саёҳатда бўлган ўлка ҳукмдорларига бағишлаб ёзар эди. Масалан, «Муқаддимат ул-адаб» деб номланган асарида Хоразмшоҳ Отсизнинг (у 521-551 хижрий й.да ҳукм юритган) илм аҳллари ва адибларга нисбатан кўрсатган ғамхўрлигини кўрсатиб берувчи мадрҳия келтирилган.

Ўша давр тарихчиси Ибн ал-Кифтий Замахшарийнинг истеъдодини таърифлаб: «... аз-Замахшарий илм ул-адаб, наҳв ва луғат бобида ўзгаларга мисол бўладиган аллома эди. У ўз ҳаёти давомида кўплаб буюк олимлар ва фозиллар билан учрашган. Тафсир, ҳадис, наҳв ва бошқа соҳалар бўйича бир қанча асарлари бордир. У ўз асрида араб тилида ижод қилган ажамлилар (ғайри араблар) орасида энг буюгидир», -деб шундай фикр билдирган.

Аз-Замахшарий ўзига нисбатан ўта талабчан бўлган ва катта масъулият ҳис қилган. Бошқаларни ҳам шундай ҳислат эгалари бўлишга ундаган. У бирор иш қилганда шошмасликни ва нутқ сўзлаганда қисқа, аммо мазмундор сўзлашни тавсия қилган: «Бирор масалада фикр-мулоҳаза қила бошлаганингда ҳеч бир ошиқма, ҳар томонлама ўйлаб, обдон, фикрлаб иш тутгин», «Кўп ортиқча сўзлашув эшитувчини ранжитар».

Мавлоно Замахшарий улкан олим, маърифат ва илм соҳибидир. У ўз суҳбатдошига оддий бир тенгқур сифатида бўлишликни маслаҳат беради. Умумлаштириб шунини айтишимиз мумкинки, Мавлоно аз-Замахшарий меросини ўрганиш бизнинг мақаддас бурчимиздир.

Сўз қадри, тўғри, равшан фикр юритиш, нутқ одоби ҳақида XII-XIII аср мутафаккирлари Юсуф Хос Ҳожиб Аҳмад Югнакийлар ибратли фикрлар билдирганлар.

Юсуф Хос Ҳожиб «Қутадғу билиг» («Бахт келтирувчи билим») асарида сўзларни тўғри танлаш, қисқа сўзлаш, сўзларга маъно юклаш, сўзларни ўз ўрнида қўллаш ҳақида:

Билиб сўзласа сўз билиг саналур.

Оғуш сўзлама сўз бирар сўзла аз,

Туман сўз тугунин бу бир сўзла ёз...,

деб ёзган эди [13].

Аҳмад Югнакий ҳам нутқни ўйлаб, шошмасдан сўзлашга, тўғри фикр юритишга, кейин ҳижолат бўлмаслик учун ўқуб сўзлашга ундайди:

Ўқуб сўзла сўзни эва сўзлама,

Сўзинг кизла, кедин, бошинг кизлама.

Халқимиз ичидан Мавлоно Муин Воиз, Мавлоно Риёзий, Мавлоно Меҳнагий, Ҳотам Асом, Мавлоно Иршод, Қози Ўший каби бир қатор истеъдод соҳиблари, баркамол воизлар етишиб чиққан.

Бу ажойиб сўзамол воизлар ҳақида Алишер Навоийнинг «Маҳбубул қулуб» асарининг 24 бобида сўз боради. Воизликка бағишланган ушбу бобда муаллиф сўзамолларга юксак баҳо беради. У сўз юритган воизларнинг кўпчилиги замондошлари бўлишган. Навоийга воизлик нутқидаги чуқур таъсирчанлик жуда ёқарди ва бу ҳақдаги фикрларни асарида учратишимиз мумкин. Алишер Навоий ўз асарида тилга олган машҳур воизлардан бири - Хўжа Муайяд Меҳнагий. Меҳнагий катта билим эгаси, истеъдодли воиз, воизликни такомиллаштириб борган суҳандонлардан. Унинг нутқлари жўшқинлиги, таъсирчанлиги, тингловчилар эътиборини ўзига қарата билиши билан ажралиб турган.

Навоий Шарқнинг етук воизларидан яна бир вакили – Мавлоно Риёзийнинг воизлик маҳоратини юқори даражага кўтариб, моҳир нотикнинг чуқур билим

соҳиби, ажойиб нуқтадон эканлигини таъкидлайди. Зова вилоятининг қозиси бўлмиш Риёзий ёш воизлар тарбиясига муносиб ҳисса қўшган. У дунёвий фанларни чуқур ўзлаштирган ва билимларини воизлик фаолиятида қўллаган. Унинг воизлик маҳорати муаллимлик қилганида мустаҳкамланиб боргандир.

Кўпчилик воизлар ўзларига нисбатан талабчан бўлганлар. Ана шундай воизлардан саналган Ҳотам Асом ҳақидаги бир воқеа эътиборга лойиқдир. Муҳаммад Маждийнинг «Зийнатул мажолис» асарида баён этилишича, Ҳотам Асомдан воизлик қилишни илтимос қилганларида у ўз олдига бир шарт қўйган экан. Ушбу шарт антиқа бўлиб, яъни чўлдаги ёввойи қушларнинг олдига бориш ва уларга нутқ сўзлаш, агар учиб кетмасалар, ана шундагина ушбу лавозимга рози бўлишини айтган экан. Ҳалойиқ бунинг сабабини сўраганида, Ҳотам Асом шундай жавоб берган экан: «Ёввойи қушларни ўзига ром эта олмаган нотик инсоннинг кўнглини юмшата олмайди». Ҳотам Асом уч йил уриниб, тинимсиз мутолаа ва амалиётдан сўнг чўлдаги қушларни ўзига қарата олган ҳамда шундан сўнг «шаҳар воизи» лавозимига рози бўлган экан.

Бундан шу нарса аёнки, воизлик кучли ирода, матонат, қатъий талабчанлик каби хусусиятларни ўзида мужассамлаштиради.

Воизлик - бу ноёб қобилият ва маҳорат. Ана шундай хислатларнинг соҳиби Мавлоно Иршод бўлган. Мавлоно Иршод нутқий маҳорат соҳиби бўлиши билан бир қаторда элнинг тинчлигини ҳам ўйлаган воизлардандир. Мавлоно Иршод расмий ишларни моҳирлик билан ҳал қилар, нутқ сўзлаганида ҳалойиқнинг кўзида ёшни чақиртира олар ва шу вақтнинг ўзидаёқ, нутқида кескин бурилиш ясаб, йиғини қаҳ-қаҳага айлантира оладиган сўзамоллардандир.

Бу қадар кучли таъсир эта олиш учун аввало, нотик чуқур билим соҳиби бўлиши, нотиклик маҳорати ва усулини эгаллаши, тингловчиларнинг руҳиятини яхши билиши керак.

Мавлоно Муин Воиз ҳақидаги маълумотлар ҳам Навоий асарида батафсил берилган. Муин Воиз Ҳиротнинг энг забардаст воизларидан бўлган. Муин Воиз сўз устаси эмас, сўз усталарининг устози бўлган. У эҳтиросли сўзамол. Муин Воиз бутун гавда ва қўл ҳаракати, юз, имо-ишора каби нотиклик услубининг экстралингвистик воситаларидан ҳам унумли фойдаланган. У нотикликни шундай эгаллаган эдики, ўз тингловчиларини гўё сеҳрлагандек бўларди. Бундай хислатлар унинг маҳорати ошишига асос бўлган.

Муин Воиз ўз даврининг ажойиб сўз устаси, истеъдодли нотик, ваъз талқинида тингловчиларни лол қолдира олган эҳтиросли инсон мисолида гавдаланади [14].

Нотиклик масалалари билан жиддий шуғулланган воизлардан яна бир вакили – Жалолиддин Румийдир.

Жалолиддин Румий асли хоразмшоҳийлар авлодидан бўлиб, тақдир тақозоси билан Туркияда яшаган ва ўша ерда расмий нотик вазифасини ўтаган. Унинг «Маънодор маснавийлар» номли асари нотиклик масаласига бағишланади. Ушбу асар олти бобдан иборат бўлиб, ўз ичига 50 минг байтни киритади. Асарда нотикликнинг энг қадимги кўринишларидан – надимлик санъати ҳақида сўз юритилгандир.

Румий ушбу асарида нотик олдига қуйидаги талабларни қўяди: –нотик билан тингловчилар ўртасида узвий ҳамнафаслик ва ҳамкорликнинг зарурлиги;

-нотик самимий ва жўшқин бўлиши лозим;

-нотик ўзига нисбатан талабчан бўлиши лозим.

Румий каби нотиклик санъати ривожига ўзининг ҳиссасини қўшган ўз даврининг чуқур билимдонларидан яна бири-асли фарғоналик Қози Ўшийдир. У Ўш шаҳрида қозилик лавозимини ўтаган ва шу ернинг номини ўзига тахаллус қилиб олгандир.

Қози Ўший воизликка бағишланган «Сўзнинг калити» асарини ёзган. Ушбу рисолада воизликнинг кўринишлари, усуллари ҳақида фикр юритилади.

Қози Ўший оташин нутқ соҳиби. У кўнгил қулфини сўз калити билан оча олган моҳир сўзамоллардан. С.Иномхўжаевнинг «Ўтмиш шарқ нотиклиги» китобида Ўшийнинг шу хислатини очиб берувчи бир воқеа келтирилган: Қози Ўший тақдир тақозоси билан Эронинг жанубида жойлашган Сиистон вилоятига боради. Бу ернинг аҳолиси зикналиги, ҳатто гадойга бир тишлам нон бермаслиги, қаттиқ қўллиги билан донғи чиққан эдики, Қози Ўшийнинг биргина оташин нутқидан сўнг Сиистон халқи топган тутганини воизнинг оёғи остига келтириб ташлайди. Лекин Қози Ўший келтирилган нарсаларнинг бир донасини ҳам олмайди. У воизлиги учун пул олмаслигини айтади. Нутқини эса шу ерлик аҳолининг «кўнгил» қулфини очиш учун сўзланганини, ёнида турган биродарига нисбатан доимо меҳр-оқибатли бўлишликнинг савоби катта эканлигини айтиб, кетишга ижозат сўрайди.

Келтирилган воқеадан шу нарса маълум бўладики, ўтмиш воизлари инсонлар ўртасида ҳам илмий, ҳам маърифий, ҳам маънавий жиҳатдан аҳамиятли бўлганлар. Олижаноблик, меҳр-оқибат, яхшилик каби хислатларни кишилар онгига сингдириш, улар қалбида чуқур хиссиётлар уйғота олиш фақат моҳир, ноёб истеъдод соҳибининг қўлидан келади.

Алишер Навоийнинг нотиклар ҳақида ёзиб қолдирган маълумотлари шоирнинг нима сабабдан воизлар билан қизиққанлиги, улар фаолиятини ўрганишга нима сабаб деган саволларни ўртага ташлайди.

Алишер Навоийнинг ўзи ҳам даврининг моҳир сўзамоли, забардаст шоири, етук суҳандонларидан биридир. Нотиклик масаласи билан қизиқиши унинг

нихоятда чуқур билим эгаси эканлигини, ўз билимини турли дунёвий илмларни ўрганиб ошириб борганлигидан далолат беради.

Дарҳақиқат, бирор масалани ўрганишдан олдин, шу масала юзасидан назарий билимларга эга бўлиш уни тўғри ҳал қила олишни билдиради.

Алишер Навоий ҳам воизликни назарий томондан таҳлил қилган. Шоир бадий сўз билан шуғулланувчиларни надимлар, қиссагўйлар, масалгўйлар, бадихагўйлар, қироатхонлар, муаммогўйлар, воизлар, гўяндалар, маддохлар, қасидахонларга ажратади.

Навоийнинг фикрича, улар кучли, ёқимтой ва жозибали овозга эга бўлишлари керак. Кўпчилик олдида эҳтиросли нутқ сўзлай олиш усулларини яхши билишлари, ўз сўзларига, нутқларига эътиборни қарата олишлари керак. Алишер Навоийнинг нутқ маданияти ва нотикликка оид мулоҳазалари унинг тил, нутқ, бадий сўз, нутқ маданияти, нутқий одоб, нутқий нафосат ҳақидаги теран фикрларида ўз ифодасини топган. Проф. Эрнст Бегматов фикрича, шоирнинг нутқ одобига оид талқинларида:

- 1) нутқ, унинг оғзаки ва битилган (ёзма) шакли;
- 2) нутқий фаолиятнинг моҳир усталари;
- 3) нутқнинг юзага чиқиш усуллари;
- 4) нутқий услублар;
- 5) нутқда маъно ва шакл, уларнинг уйғунлиги;
- 6) нутқий оҳанг; унинг кўринишлари;
- 7) нутқ одоби;
- 8) нутқ нафосати (эстетикаси), каби муаммолар тилга олинган.

Ушбу муаллифнинг қайд қилишича, А.Навоий нотикларни уларнинг нутқий камолоти ва нотиклик мақсадидан келиб чиққан ҳолда иккига – ижобий сифатга эга нотиклар, ҳамда салбий сифатга эга нотикларга ажратган. Адиб ижобий сифатли нотикларни балоғат шиор, булағо, гуҳарпош, дурбор, нуктадон, сеҳрсўз, хушгўй, шакарлаб каби 80 дан ортиқ ибора билан таърифлаган.

Ўтмишда яшаган истеъдодли воизларимиз ижодини ўрганиш ҳозирги кун учун ҳам амалий аҳамиятга эгадир. Нутқ маданияти тарихида ўзбек ҳарбий нотиклиги ўз ўрнига эга. Шарқда ҳарбий нотикликка жиддий эътибор берилган. Бунга Амир Темур ва Бобур нотиклиги мисол бўла олади. Темур - қатъиятли жаҳонгир. Унинг шу хислати ҳарбий юришларида кўл келган ва бутун бошли лашкар армияси олдида нутқ сўзлаб, уларни жангга шайлантира олгандир [15].

Мана неча асрлардан буён «Темур тузуклари» ўз тингловчисини топиб келмоқда, ундаги ҳикматлар эса ҳам маънавий, ҳам маданий камолотта эришишда ёрдам воситасини бажараётган етук асарлардан биридир:

«...ҳар ким ўз сўзига эга бўлсин, ишини билиб ўзи қилсин, яъни раият подшоши айтган сўзини, қилган ишини ўзи айтади, ўзи қилади...»

Амир Темур нутқи ваъзхонликнинг ёрқин намунасидир. Бу хислатлари «Туркларнинг «Олтин китоби» асарида ўз ифодасини топган. Темур маслаҳат билан иш кўриш тарафдори, зеро, халқимизда «маслаҳатли ош тарқамас» деган нақл бежиз айтилмаган:

«Маслаҳат, кенгаш, тадбиркорлик, фаоллик ва хушёрлик-эҳтиёткорлик билан фаним кўшинларини енгдим».

Амир Темур қисқа ифодада кўп фикр айта билиш маҳоратига эга бўлган. Бу эса нотикликнинг асосий белгиларидан биридир.

Темур нутқи теранлиги билан ажралиб туради. Нотикнинг фикри ва зеҳни нечоғлик теран бўлса, унинг нутқи шунчалик ихчам ва мазмунли бўлади:

“Ўғилларим, миллатнинг роҳати, саодатини сақламоқ учун сизларга қолдираётган васият ва тузукларни яхши ўқинг, асло унутманг ва татбиқ этинг. Миллатнинг дардига дармон бўлмоқ вазифангиздир. Адолат ва ийилик (яхшилиқ) қилмоқ дастурингиз, раҳбарингиз бўлсин. Мен каби узун салтанат сурмоқ истасангиз қиличларингизни яхши ўйлаб чёкингиз. Бир дафъа чёкикдан сўнгра-да, уни усталик-ла қўллангиз”.

Соҳибкирон нутқи ортиқчалик, бефойда сўз, қайтариқлардан холи. У сўзлаганида шароитни, суҳбатдошини ҳисобга олиб беўрин сўз айтмайди: “... Мамлакат ва миллатнинг осойишталиги, кўшин салоҳиятининг мукамаллиги, раиятнинг хотиржамлиги борасида фойдали тадбирлар кўринг. Бинобарин, сизлар ҳам итоат ва эҳтиром борасида унга байъат билдириб, салтанатни бошқаришда, эл-юртнинг тинчлиги, мусулмонларнинг осойишталиги учун ҳамжиҳат бўлиб, кўмаклашиш лозим. Сизларнинг ҳамжиҳатлик ва иттифоқ билан қилган ишларингиз узоқ-яқиндаги дўст-душманларга кўриниб турсин. Токим ўзаро низоларга ўрин қолмагай, ҳеч ким салтанатга қарши исён кўтаришга ўзида жасорат топмагай. Билакс ўзаро низолар вужудга келгай, раият бошига ташвиш ва надоматлар ортиб, мамлакат ободонлиги барҳам топгай. Инчунун, менинг кўп йиллик саъй-ҳаракатларим зое кетгай...”

Яхши нутқ эгаси - уқувли, қатъиятли, ўзига ишонган бўлиши даркор, чунки ваъзхонлик - куч. Воиз бўлиш учун, сўзнинг қудрати ва сеҳрини эгалаш лозим. Амир Темурнинг қудрати, аввало, унинг донишманд фикрларида, маслаҳатли кенгашлардаги сўзланган нутқларида намоёндыр, чунки XIV асрда марказлашган феодал давлатни тузиш, улкан кўшинга саркардалиқ қилиш учун ҳар тарафлама билимдон, қатъиятли, воиз-шахс бўлиш лозим эди.

Ўзбек нутқи тарихида алоҳида ўрин тутадиганлардан яна бир вакили - Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобур XVI аср ўзбек адабиётининг йирик вакили.

У инсоният тарихида муқаррар ўз ўрнига эга буюк давлат арбоби ва истеъдодли ёзувчи сифатида эътироф этилган ажойиб сиймодир. Бу ерда Жавоҳарлал Нерунинг қуйидаги ажойиб фикрини келтириб ўтиш кифоя: “Бобур дилбар шахс, Уйғониш даврининг типик ҳукмдори, мард ва тадбиркор одам бўлган. У санъатни, адабиётни севарди, ҳаётдан ҳузур қилишни яхши кўрарди...” [16]

НАТИЖА

“Бобурнома” - ёзма нутқнинг гўзал намунаси. Бу асар ниҳоятда гўзал тавсифларга бой бўлиб, унда қайд этилишича ва айна пайтда авлодлари, замондошлари, тарихчиларнинг таъкидлашича, Бобур моҳир шоир. Ҳиндистон юрти учун жуда кўп улуғ ишлар қилган одил, маърифатли, илғор, суҳандон шоҳ сифатида тарихда абадий қолди.

Ҳарбий қисмларда бадиий сўзнинг аҳамияти катта. Жанговарлик санъатида бадиий сўзнинг таъсир қудратини кўрсатиб берувчи қатор жонли далиллар бор.

Сўз қудрати беқиёсдир. Замбараклар олишга қурби етмаган истехкомларни оддий сўз таслим этган воқеалар тарихимизда кўп бўлган.

Жумладан, бир воқеани келтириш жоизки, бунда Бобурнинг нутқий маҳорати лашкарлар орасида бошланган тарқоқликни тўхтатди: Бобурнинг ҳиндистонда Рано Санго билан жанги олдида (1527 й.) қўшинлари орасида баъзи бир номақбул сабабларга кўра тарқоқлик бошланади. Бу аҳволни кўрган Бобур лашкарлари олдида нутқ сўзлайди. Гулбаданбегимнинг маълумотиغا кўра, “бунга мажлисдагиларнинг ҳаммаси рози бўлишиб..., томиримизда бир томчи қонимиз қолгунча кўрашамиз, деб қасам ичадилар...” деган далил келтирилган: “Ҳар кимки ҳаёт мажлисига киритбур, оқибат ажал паймонасидин ичкусидир ва ҳар кишиким, тириклик манзилига киритбур, охир дунё ғамхонасидин кечкусидур, ёмон от билан тирилгандин, яхши от билан ўлган яхшироқ... Тангри таоло бу навъ саодатни бизга насиб қилитбур ва мундоқ давлатни бизга қарийиб айлабтур. Ўлган шаҳид ва ўлдурғон ғозий, барча Тангрининг каломи билан онг ичмак керакким, ҳеч ким бу қатолдин юз ёндирур хаёл қилмай, то бадандин жони айрилмағунича, бу муҳориба ва муқотиладин айрилмағай...” [17]

Кўриниб турибдики, Бобурнинг ушбу оташин нутқидан сўнг барча аскарлар жангга отланишган ва бир жон-бир тан бўлиб жанг қилишган. Бобурнинг нотиклик маҳорати қўл келиб, у бутун бошли лашкар қўшинини жангга шайлантира олган [18].

Заҳриддин Муҳаммад Бобур Мирзо нотиклик санъатини мукамал эгаллаган бўлиб, у нафақат ҳарбий нотикликда, балки умуман воизлик санъатида юқори чўққига эришган маҳорат соҳибидир.

Бобур-истеъдодли, моҳир воиздир. Унинг асарларида сўз одоби, гўзал нутқ ҳақида эътиборга лойиқ фикрлар билдирилган. Шоир кишининг ахлоқ одобини сўзидан белгилаш мумкинлигини таъкидлаб:

Сўзингким ҳизр суйидин нишондур,

Вале ул сув киби мендин ниҳондур.

Ҳар вақтке кўргасен менинг сўзумни,

Сўзумни уқуб англагайсен ўзумни,

дейди. Муаллиф фикрича, яхши сўз билан, ўз ўрнида билдирилган фикр билан, “...ўзни ёндоштуруб ўзинг бирла, сўзни чирмаштуруб сўзунг бирла...”; ўзгани ўзингга “ёндоштиришинг” мумкин. Халқ эътиборини ўзига қарата билиш фақат нотик, воиз одамгагина хос[19].

ХУЛОСА

Хуллас, “инсонлик нишони сўзламок” экан, киши шундай сўзласинки, тингловчи қалбида эҳтиром ва эътиборни уйғотсин. Инсон нотик, бўлиши учун кўп йиллик меҳнат, ўқиш ва изланиш талаб қилинади. Моҳир нотик ўз маърузаси жараёнида тингловчиларни жозиба ришталари билан боғлаб олади, у айтган фикр ва мулоҳазалар тингловчи кечинмасига айланади[20].

Юқорида қайд этиб ўтилган Шарқнинг буюк мутафаккирлари ана шундай моҳир воизлардан эдики, улар ёзиб кетган фикрлар неча асрлардан буён авлодлар кечинмаларига айланиб келмоқда, яна янги воизу сўзамолларнинг етишиб чиқишида, уларнинг асарлари дарслик бўлиб хизмат қилмоқда.

REFERENCES

- [1]. Арипова А. Нотиклик нутқининг лисоний-услубий воситалари. Филол.фан.номз.дис. – Тошкент, 2002.
- [2]. Aripova, A., Khodjayeva, K., & Yuldasheva, N. (2020). METHODS, ASPECTS AND COMPONENTS OF TEACHING THE UZBEK (RUSSIAN) LANGUAGE AS A FOREIGN LANGUAGE ON THE EXPERIENCE OF FOREIGN STUDENTS. *Journal of Critical Reviews*, 7(4), 393-398.
- [3]. Уватов У. Донолардан сабоқлар.-Т., А.Қодирий номли халқ мероси нашр., 1994, 34-б.
- [4]. Ортиқов А. ва б. Олий мактаб педагогининг нутқ маданияти. –Т.:ИИБ Академияси, 2001 й, 5-бет.
- [5]. Бегматов Э. Нутқ маданияти проблемасининг пайдо бўлиши ва асосланиши.- Т.: Фан, 1973.
- [6]. Арипова А. Нотиклик ва унинг лисоний-услубий воситалари. – Тошкент: ЖИДУ, 2007. – Б.58-69.

- [7]. Д.Карнеги. Как вырабатывать уверенность в себе и влиять на людей, выступая публично.-Т.: Шарк, 1992; Пол Л.Сопер. Основы искусства речи. –М.: Яхтсмен, 1995; Апресян Г. Ораторское искусство.-М.: МГУ, 1977. -С.63.
- [8]. Адамов. Е.А. Выдающиеся ораторы древ. мира. -М., 1961; Гроссман Л. Об искусстве лектора. -М., 1970; Ефимов А.О. культуре речи. -М., 1956; Кони А. Избр. произв. -М., 1959; Лосев А. Ораторск. иск. 1965; Ножин Е. Основы ораторского искусства. -М.,1973;
- [9]. Лосев. Значение ораторского слова.-М.: Политиздат., 1969. – С. 29.
- [10]. Aripova, A. K., & Khodjayeva, K. S. (2020). The ideal appearance of a modern teacher. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 10(11), 1816-1821.
- [11]. Арипова А. Нотиклик нуткининг лисоний-услугий воситалари. Филол.фан.номз.дис. – Тошкент, 2002.
- [12]. Бегматов Э. Нутк маданияти проблемасининг пайдо бўлиши ва асосланиши.-Т.: Фан, 1973.
- [13]. Арипова А. Нотиклик ва унинг лисоний-услугий воситалари. – Тошкент: ЖИДУ, 2007. – Б.78-82.
- [14]. «Осиё халқларининг ҳаётида муҳим из қолдирган шох ва шоир Заҳириддин Мухаммад Бобур меросини ўрганиш»// Aziza Khasanovna Aripova// Интеллектуальное наследие Захириддина Мухаммада Бабура и современность // Сборник статей и тезисов докладов Международной научно-практической конференции 28 февраля 2020 г. Москва 2020
- [15]. Уватов У. Донолардан сабоқлар.-Т., А.Қодирий номли халқ мероси нашр., 1994, 34-б.
- [16]. Э.Уиллис. Основы радиовещания. -Нью-йорк, 1951; М.Беркли-Ален. Забытое искусство слушать, 1997.; Крис Стюард, Майк Уилкинсон. Блеф-серия. –Санкт-Петербург: 2001
- [17]. Арипова, А. (2007). Нотиклик ва унинг лисоний-услугий воситалари. Тошкент, Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети.
- [18]. Khasanovna, A. A. (2021). The Live Word Is An Important Tool That Constitutes The Content-Essence Of The Oratory Art. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 3(02), 417-434.
- [19]. Khasanovna, A. A. (2021). The Live Word Is An Important Tool That Constitutes The Content-Essence Of The Oratory Art. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 3(02), 417-434.
- [20]. Aripova, A. K. (2020). Ancient Uzbek Tribes And Clans Inhabiting In Central Asia. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 2(09), 384-394.